

Arved Viirlaiu romaanikangelase Eerik Hormi lugu versus Eerik Heine elulugu

Anu Raudsepp

Teesid: Arved Viirlaid kirjutas oma romaanikangelase, Nõukogude okupatsiooni aegse vastupanuvõitleja Eerik Hormi lood Eerik Heine (1919–2008) jutustuste põhjal. Hiljem hakati Eerik Hormi lugu omakorda Eerik Heine elulooks pidama. Käesoleva artikli eesmärk on võrrelda Viirlaiu teoste ajalooafakte Rahvusarhiivi allikatega ja otsida vastuseid küsimusele, kes oli Eerik Heine. Vaatluse all on kolm Eerik Hormi ja Eerik Heine lugude põhiküsimust: vangistamine 1940 ja vabastamine Läände saatmisega 1941, vangistamine ja põgenemine 1948 ning vangistamine 1950.

Võtmesõnad: vastupanuvõitlus Eestis, Nõukogude repressioonid, Arved Viirlaid, Eerik Heine, pagulaskirjandus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24132>

Sissejuhatus

Teises maailmasõjas osalenud Arved Viirlaid (1922–2015) põgenes 1944. aasta sügisel Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestist Läände. Tema teeneks pagulaskirjanikuna on jutustamine eestlaste sõjajärgsest relvastatud vastupanust okupeeritud Eestis ja Siberi vangilaagrites.

Viirlaiu tööde peategelaseks sai Eerik Horm, kellest ta kirjutas romaanides „Vaim ja ahelad“ (1961), „Kustuvad tuled“ (1965a), „Sadu jõkke“ (1965b), „Kes tappis Eerik Hormi?“ (1974) ja „Surnud ei loe“ (1975). Kirjanikul oli nende teoste kirjutamisel eeskujuks eestlane Eerik Heine (1919–2008), kes jutustas talle oma elukäigust Teise maailmasõja ajal ja järel, mille peamised sõlmpunktid olid järgmised:

- vangistus 1940–1941 ja NKVD poolt „sakslasest“ ümberasujana vabastamine ning Saksamaale saatmine;
- Saksa sõjaväes teenimine 1941–1944;
- 1944. aasta augustis Tartu lähedal Punaarmee poolt vangistamine;
- „sakslasest“ sõjavangina Nõukogude vangilaagrites viibimine ja põgenemine 1945. aastal, vangistamine Leningradis ja Eestisse Tallinna sakslaste sõjavangilaagrisse saatmine ning sealt põgenemine 1946;
- metsavendluses osalemine;
- 1948. aastal vangistamine Viljandis ja põgenemine;
- 1950. aastal vangistamine, Siberi vangilaagrites viibimine, vabastamine 1956. aastal ja „sakslasena“ Läände saatmine.

Kirjandusteadlane Ülo Tonts (2008, 183–185) nimetas Eerik Hormi Heine kirjanduslikuks teisikuks. Kirjandusteadlane Mall Jõgi küsis aga Eerik Heinelt: „Mida te ütlete – kui palju neis raamatutes on seda, mida kirjanik on omalt poolt lisanud, kui palju teie tõelist elu?“ Heine vastas: „Kõik need sündmused on tegelikult juhtunud. Võib öelda, et see on minu biograafia, minu testament vabadusele“ (Jõgi 2007, 283).

Viirlaiu romaanide tõttu on Eerik Heine elulugu palju kõneainet pakkunud. Välis-Eestis ei uskunud osa eesti pagulasi eesotsas sõjaväelase Alfons Rebase ja Eesti Vabadusvõitlejate Liidu esimehe Jüri Rausiga Eerik Heine versiooni Venemaalt vangistusest Läände pääsemise kohta. Ka Ameerika Ühendriikide Luureagentuuri (CIA) arvates oli Heine NSV Liidust Läände saadetud KGB agent (FOIA 1966a). Aastatel 1964–1971 toimus USAs Heine küsimuses kohtuprotsess, mis aga lõplikku tõde ei avaldanud. 2002. aastal pärjati ta kui sõjaliste teenetega vabadusvõitleja Kotkaristi IV klassi teenetemärgiga (Riigi Teataja 2002).

Eerik Heine eluloo usutavusega seotud väiteid on analüüsinud ajakirjanik Hellar Grabbi (2007) ja ajaloolane Peeter Kaasik (2023). Tuginedes põhiliselt isiklikele vestlustele Eerik Heinega, jõudis Grabbi järgmisele seisukohale: „Aga siiski, kas Heine oli või võis olla KGB poolt Ameerika mandrile saadetud agent? Nüüd, mitukümmend aastat hiljem seda küsimust uuesti läbi mõeldes ütlen: „Ei““ (Grabbi 2007, 124). Kaasik on suuresti kasutanud ajakirjanduses avaldatud Heine mälestusi ning arvab:

Tagantjärele ongi raske kindlaks teha, mis tema jutust, kirjanikust, filmilindile jäädvustatust ja raadio-etteastetesse jõudnust on tegelik mälestus, mis väljamõeldis ja mis kuskilt kuulnud informatsiooni ümberjutustus või kõverpeegeldus, sest kõik need segunesid üheks suureks legendiks, millele vähemalt tagantjärele lisab oma osa ka ilukirjanduslik Eerik Heine ehk Eerik Horm. (Kaasik 2023, 228)

Eesti Rahvusarhiivis leidub siiski palju allikaid, põhiliselt NKVD ülekuulamisprotokollid, mille põhjal saab detailselt uurida Eerik Heine eluloo kolme põhiprobleemi: vangistamine 1940 ja vabastamine 1941, vangistamine ja põgenemine 1948 ning vangistamine 1950. Kasutades võrdlevat ja allikakriitilist meetodit, mis on ajaloo uurimise kesksed uurimisviisid, kõrvutatakse Viirlaiu romaanide fakte arhiiviallikatega, et selgitada, kas Eerik Hormi lugu on tõepärane Eerik Heine elulugu.

Eerik Horm versus Eerik Heine: vabadusvõitlus ja vangistamine 1940

Eesti kaotas 1940. aasta suvel omariikluse. 16. juunil 1940 esitas NSV Liit Eestile ultimaatum, milles nõuti Punaarmee vaba sissepääsu ja Moskvale meelepärase valitsuse moodustamist. Eesti Vabariigi valitsus ja president otsustasid lootusetuses olukorras ja jõudude ebavõrdses vahekorras alistuda. 17. juuni varahommikul algas Eesti okupeerimine, siia saabusid lisaks 1939. aasta sügisest Nõukogude sõjaväebaasides

olnud relvajõududele täiendavad üksused. NSV Liidu stsenaariumi järgi toimus 21. juunil 1940 Eestis riigipööre ning võimule sai vallutajatele meelepärane valitsus.

Nii ilukirjanduslik tegelane Eerik Horm kui väidetavalt ka tema prototüüp Eerik Heine liitusid vastupanuliikumisega. Eerik Horm arreteeriti 28. augustil 1940. Ta eitas ülekuulamistel kõiki süüdistusi ning ei reetnud kaaslast (Viirlaid 1961, 50–60), kõneldes küll kohtumisest ühe kaaslasega:

Mäletan, kuidas mind seati silm silma vastu Sarve-nimelise koolipoisiga. Tedagi oli hirmutatud ja peksitud, ta oli „pehme“. Ta silmad, auku vajunud, haarasid minust halastust anudes. Samal ajal luuras nendes oma elu eest võitlev hoolimatus. Minu süü omaksvõtmine tähendas temale elu, vanglast vabanemist, lõppu. (Viirlaid 1961, 65)

Pole teada, millal Heine kinni võeti. Tema esimene ülekuulamine toimus 10. septembril 1940, kus ta erinevalt Eerik Hormist nimetas kohe oma kaaslasena Eduard Sarve (ENSV RJK, Heine 1940). Viimase ülekuulamised olid alanud 23. ja 24. augustil (ENSV RJK, Sarv 1940b). Heine ja Sarv vastandati tõepoolest ülekuulamisel 27. septembril 1940 (ENSV RJK, Sarv 1940c).

Eerik Horm kõneleb esimesest vastupanuliikumise aktsioonist nii:

Mulle ei antud nooruse pärast erilisi ülesandeid ja ma olin pettunud. Ma ei läbenud rahulikult oodata, „kuni aeg on küps“. Mul meenus üks punaste korraldatud miiting Raekoja ees – töölisel sundusega kohale aetud. Istusime pealtvaatajana Barklai platsil. Salkkond koolinoori, rahutuid ja tegevusnust haigeid, kui pahvatasin välja mõtte: „Igale eestlasele rongkäigus rahvusvärviline lint rinda!“ Seda olimegi oodanud. Jooksime Lepa poodi ja ostime kogu raha eest sini-must-valget linti. Pargis lõikasime paela tükkideks ja kui rongkäik hakkas liikuma, jagasime lindikesed möödujatele. (Viirlaid 1961, 44)

Eerik Heine tunnistas ülekuulamisel samuti, et ostis vendade Leppade ärist värvilint ja jagas 23. juunil miitingu ajal rahvusvärvides lindikesi (ENSV RJK, Heine dat.-ta). Seda märgiti ka Sarve süüdistuskokkuvõttes 14. aprillil 1941 (ENSV RJK, Sarv 1941).

Romaanis on Eerik Hormi loos märgiline tema julge katse koos kahe koolivennaga sini-must-valget lippu raekoja torni viia:

Tõstsin lipu üles ja lehvitasin läbi akna. Inimesed viipasid vastu, kuid jäid surmavaiksiks – vene tankid liikusid tänavanurgalt aegamisi raekoja poole! Neelatasin. Mu suu oli kuiv ja kurk kare, nagu oleksin külmetanud. Vaikusse matsusid linnapea löögid vastu kabinetist. „Vähemalt kaks lippu peab olema raekoja tornis!“ tegin nõutult, iseend häbenedes, järeleandmise. Aga ma teadsin, et meil endil tuleb lipp torni viia ja ees seisab võitlus juba seepärast, et ükski võim ei takista mind punast kaltsu rahva jalge alla heitmast, kui pääsen kord üles. Võitlus algas juba raekoja pööningu hämaruses, kui nad tungisid meile kolmele

kallale. Tolm pöörles ja löögid sadasid igalt poolt. Nad haarasid meil kätest ja jalgadest, rebisid maha. Meil igaihel oli kuus, seitse vastast. Hoidsin lippu ja peksin jalgadega. Lõin peaga ja püüdsin hammustadagi, kui olin mitme keha raskuse all põrandale surutud. Lipp kisti mu käest tükkaaaval. Tolmused ja ähkivad mehed lohistasid meid pööningult alla. (Viirlaid 1961, 46–47)

Seda lugu on omistatud Eerik Heinele isegi ajalookirjanduses, esitades seejuures valeviite arhiiviallikatele, milles nimetatud intsidendist juttu pole (Niitsoo 2001, nr 1, 30). Eerik Heine kõneleb oma mälestustes samuti lipust:

Aga mis kõige rohkem mu arreteerimise aluseks oli: ma käisin Tartu raekoja tornis punast lippu alla toomas. Tahtsin Eesti lippu asemele panna. Rahvaomakaitsetormasid üles ja läks lahti igaveseks kakkuseks. Nad vedasid mu alla, et viia NKVD-sse. Aga selleks ajaks oli Raekoja platsile kogunenud määratu rahvamurd. Inimesed hakkasid laulma Eesti hümnit. Rahvaomakaitsetormasid nagu kangestusid sellest. Ma sain lahti rabeleda, jooksin rahva hulka ja kadusin põranda alla. (Jõgi 2007, 264)

Eerik Heine ülekuulamisprotokollides ei mainita aga lipuintsidenti kordagi. Kui see tõesti oli tema arreteerimise aluseks, siis miks seda ei nimetata? Eduard Sarve toimikust selgub, et sellega seonduisid hoopis teised noormehed. Sarve sõnul taheti teda koos kolme kaaslasega Tartus Eesti hümnit laulmise eest kinni võtta. Neil õnnestus kellegi elegantse kodaniku abil põgeneda kohvikusse Ateen, kus see kodanik neile kohvi ja saiu pakkus ja ässitas raekoja tornist punalippu alla tooma. Kohale minnes ei õnnestunud neil aga lipuni jõuda, kuna üks oli lukus. Samal ajal liikus raekojas keegi sinises ülikonnas Halliku-nimeline mees, kes lubas muretseda muukraudu. Sarv läkski Hallikuga kaasa viimase koju neid otsima, aga ei leitud sobivaid. Lõpuks jäi lipu alla toomise plaan teostamata (ENSV RJK, Sarv 1940a).

Eerik Horm hakkas pärast lipulugu aktiivselt Nõukogude võimu vastu võitlema ning organiseeris põrandaaluse organisatsiooni:

Peale võitlust lipu pärast raekoja pööningul ei olnud mul enam mingisugust valikut ega kõrvalteed. Kõik pidi minema, nagu läks ja ma pidin vastu võtma, mis mulle määratud. Tõdesin seda rabava selgusega järgmisel ööl Pauluse kalmistul Vabadussõjas langenud kangelaste ausamba ees, kuhu viisime lilli. Tartu koolinoorus asetas tol ööl lilli kõikidele mälestusmärkidele. Kõikjal süüdati küünlad ja noored seisid valvel tulede juures. Oldi ühenduses nendega, kes olid lahkunud enne meid, sest meie rahva jõuallikaks on surnud, kes iial ei sure. Ja siis ma tundsin äkki, et ka mina ise ei sure. Ma ei sure iialgi, tulgu mis tuleb. Langedes astun ainult nende hulka, kes praegu vaatavad arvustavalt mu poole, ja mu ühendus püsib mahajäänutega igavesti.

Sain kolonelilt ülesanded – suuremad, kui oskasin ette aimata. Mul tuli organiseerida üleriiklikult koolinoorte kommunismivastast liikumist. Luua efektiivne põrandaalune organisatsioon, mis oleks hetke saabumisel valmis kõigeks. Nägin nüüd väga harva oma kodu ja vanemaid. Sõitsin mööda maad ringi – Tallinn, Narva, Pärnu, Viljandi. Sõitsin linnast linna, maakonnast maakonda. Üritus võttis ilmet palavikulise kiirusega. Kõikjal oli juba midagi omaalgatuslikult teoksil. Iga gümnaasiumi, iga kutsekooli kasvandike hulgas oli tekkinud spontaanselt vastupanugruppe, tihti verevandega ühendatud. (Viirlaid 1961, 48)

Eduard Sarv rääkis augusti lõpus NKVDle, et ta tutvus 25. juulil Eerik Heinega eel-pool nimetatud lipuloos mainitud Halliku kaudu. Heine tutvustas talle organisatsiooni, mida juhitakse Tallinnast, ning tegi talle ülesandeks värvata poisse eesmärgiga vabastada Eesti Nõukogude võimust ja eraldada NSV Liidust (ENSV RJK, Sarv 1940a).

Sarv ütles 10. septembril 1940 ülekuulamisel:

See Eerik Heine oli ühtlasi organisaator kogu Lõuna-Eesti jaoks ja selleks otstarbeks käis Viljandis, Otepääl, Valgas ja Elvas. Nädal aega enne minu arreteerimist ma sain Eerik Heine käest kuulda, et meie illegaalse, revolutsiooni vastase organisatsiooni organiseerijaks olnud inglise salaluure, kes seadis omale ülesandeks organiseerida Eestis mässud Nõukogude korra ja N.S.V.L. vastu. (ENSV RJK, Sarv 1940b)

Eerik Heine tunnistas ülekuulamisel 10. septembril 1940 samuti noorte värbamist kontrrevolutsioonilistesse organisatsioonidesse Tartus ja Lõuna-Eestis. Heine väitel rääkis ta oma ideest Eduard Sarvele, kes värbaski organisatsiooni liikmeid (ENSV RJK, Heine 1940, 15).

27. septembril 1940 toimus Eduard Sarve ja Eerik Heine ühine ülekuulamine Tartu vangimajas. Sarv kordas üldjoontes varasemat infot seoses Heine kontrrevolutsioonilise tegevusega, täpsustades aga Nõukogude Liidu vastase väljaastumise kavandatud aega – see pidi toimuma 1. septembril 1940. Heine tunnistas Sarve ütlused õigeks. Ta ei mäletanud ainult, kas teda instrueeriti Tallinnast (ENSV RJK, Sarv 1940c, 16).

Sarv loetles 30. novembril 1940 oma organisatsiooni liikmed: 17-aastane tööline Heldur Hääl, Kloostri tänaval elav Linnus, 18-aastane tööline Abel, 16-aastane Mattieseni trükikoja tööline Arnold Kütt, 17-aastane Ats Unt, 18-aastane raadioäri müüja Kaa-rel Roosaar, 17-aastane töötu Manivalde Soni, 17-aastane Harri Koger, 17-aastane Tartu pagariäri Boening müüja Gustav Seeba, 16-aastane Lembit Kokk. 9. augustil 1940 toimus Sarve organisatsiooni koosolek Tähtvere kandis heinaküünis (ENSV RJK, Sarv 1940d).

Selle grupi tegevusest on ta ülekuulamisel rääkinud järgmist: Roosaar muretses punalippude pritsimiseks soolhapet, Kütt ja Soni varastasid Mattieseni trükikojast lendlehtede paljundamiseks trükitähti, lendlehed valmistasid Kütt, Kokk ja Sarv. Sarve sõnul algas näiteks üks lendleht sõnadega „Eestlased ärge laske end ära osta, armastage oma kodumaad“, selle juurde tuli lisada haakrist ja loosung „Elagu Hitler“ (samas).

Olemasoleva info põhjal võib tõstatada ka hüpoteesi, et NKVD võis ka ise organiseerida oma kaastöötajate abil nn vastupanugrupi, kelle provokatsioonide kaudu noorte meelsust kontrollida ja potentsiaalseid Nõukogude võimu vastaseid leida. Sellele võimalusele viitab Eduard Sarve vastupanugrupi koosseis, mille 11 liikmest neli olid Sarve sõnul ELKNÜ liikmed (Kütt, Roosaar, Soni ja Kokk). Sarv ise oli ELKNÜ liikmekandidaat. Komsomoli kuulumist on võimalik tõendada Kaarel Roosaare puhul, kuna on säilinud tema avaldus ELKNÜ „Tartu Kommunist“ algorganisatsiooni liikmeks astumise kohta 27. juunist 1941 (Roosaar 1941). Kedagi Sarve nimekirjast ei leidu representiivsete andmebaasides.

Eerik Horm versus Eerik Heine: vabastamine 1941 ning Läände saatmine

Teise maailmasõja ajal, aastatel 1939–1941 lahkus Eestist Saksamaale üle 21 000 inimese: omariikluse ajal 1939. oktoobrist 1940. aasta maini ning Nõukogude okupatsiooni ajal nn järelümberasumisel 10. jaanuarist 26. märtsini 1941. aastal (vt lähemalt Liivik ja Tark 2016). Sakslaste Saksamaale ümberasumisega seotud küsimusi korraldas 1939. aasta oktoobris Saksamaa Tallinna konsulaadi juurde loodud Saksa Usaldusvalitsus (Uus Eesti 1939).

Eerik Hormi vanemad lahkusid Eestist nn saksa järelümberasujatena ja ka ta ise vabastati seetõttu 1941. aasta kevadel NKVDst (Viirlaid 1961, 76–79). Tema päästmisel mängis võtmerolli eelpool nimetatud lipulugu: „Mu vanemad ei olnud kunagi kavatse- nud Eestist lahkuda, algatus tuli Saksa usaldusvalitsuselt. Võitlus lipu pärast Tartu raekoja pööningul oli ulatunud nende kõrvu ja nende otsus kõlas: „Selle poisi peame venelaste käest kätte saama“ (samas, 79).

Eerik Heine vanematele võimaldati tõesti lahkuda Eestist Saksamaale 1941. aastal järelümberasujatena. Saaremaalt pärit klaveri- ja mööblivabrikant Oskar Karl Heine (snd Hein) ja Margarethe Emilie Heine (snd Kuusik) olid lahutanud oma abielu 1936. aastal, aga abiellusid 21. jaanuaril 1941. aastal uuesti (ENSV RJK, Heine 1950d). Neile anti ümberasumisluba Saksamaale 7. veebruaril 1941 (Saksa kodakondsuse taotlejate toimikud 1942, 5b–5bp) ja nad lahkusid Eestist 4. märtsil (samas, 6p).

Kaks nädalat hiljem, 18. märtsil 1941. aastal tegi NKVD otsuse ka Eerik Heine süüas- jas. Selles märgiti, et Heine arreteeriti 30. oktoobril 1940. aastal noorteorganisatsiooni organiseerimise eest eesmärgiga kukutada Nõukogude võim, värvates organisatsiooni ka teisi noori. Samuti astus ta Nõukogude võimu vastu välja 1940. aasta juunis esimeste tööliste demonstratsioonide ajal. Kuna aga Eerik Heine vanematele oli lubatud ümber asuda Saksamaale, siis vastavalt NSV Liidu ja Saksamaa vahelisele lepingule 10. jaanua- rist 1941 ja NSV Liidu NKVD korraldusele 19. veebruarist 1941 otsustati 18. märtsil Eerik Heine saata esimese lahkuva transpordiga Saksamaale (ENSV RJK, Heine 1941, 28).

Koos Eerik Hormiga toodi 18 meest üle Eesti vanglatest Tallinna, kes vahetati Leedu piiril Saksa võimudele kaheksateistkümne „juudi ja kommunisti vastu“ (Viirlaid 1961, 76–79). Raamatus kõneldakse nimeliselt Kattemaast. Horm kui Eesti koolinoorsoo vastupanuliikumise juht ei tahtnud lahkuda, kodumaad ja kaaslasi hüljata. Kattemaa veenis teda vabanemise võimalust kasutama:

„Me oleme väike rahvas,“ rääkis kaasvang Kattemaa. Ta oli noor õilsate näojoontega mees, silmade tuline leegitsus taltsutatud tasakaaluka terasega. Ta suu oli kindel ja rahulik, sealt ei tulnud sõnu, mida tuul oleks kandnud oma soovi järgi. „Iga mõttetu ohver pole sangaritegu, vaid roim rahva vastu. Usun, et sa ei hooli alati oma elust, au sulle – see on meie sõdurivaim. Oleme alati pidanud võitlema, sest muidu meid poleks. Me pole saanud valida kohta ega aega, kus või millal valada oma verd. Aga ma ei usu, et ükski meie langenud sõdur oleks end pakkunud tagapingile nagu sina praegu, mil kogu heitlus – sõda Saksamaa ja Venemaa vahel – seisab alles ees. Sa oled mees, mitte loll vasikas – sul tuleb mitte üksnes oma elu, vaid ka surma eest vastutada. Meie sõdurid on olnud head sõdurid, iseenast mõrvata pole lubanud nende au.“ (Viirlaid 1961, 77)

Sarnaselt Eerik Hormiga figureerib Eerik Heine loos kaasvang Kattemaa. Erik Kattemaa arreteerimise määrus anti välja 6. jaanuaril 1941. aastal (ENSV RJK, Kattemaa 1941a, 1–1p). 9. jaanuaril võeti ta kinni ning ta kirjutas käsikirjalise avalduse NSV Liidu Siseasjade Komissarile. Ta selgitas, et astus 1940. aasta novembri lõpus Saksa Usaldusvalitsuse teenistusse. Talle tehti seal ettepanek aidata leida relvi 10–14 inimese jaoks, keda saata Soome valmistuma võitluseks Eesti vabastamiseks Nõukogude võimu alt. Hiljem tehti Kattemaale veel Saksamaa saatkonnas ettepanek astuda Gestaapo teenistusse ülesandega koguda andmeid Punaarmee ja rahva meeleolude kohta Eestis (ENSV RJK, Kattemaa 1941b, 15–18). Kattemaa ankeedi kohaselt töötas ta kuni 8. detsembrini 1940 Saksa usaldusvalitsuses raamatupidajana (ENSV RJK, Kattemaa dat.-ta).¹

Kattemaa süüdistuskokkuvõtte järgi oli ta välismaise luure agent ja tegeles aktiivselt spionaažiga NSV Liidu vastu. Kattemaa tunnistas end täielikult süüdi, uurimine lõpetati ja toimik saadeti NSV Liidu NKVD eriosakonda (ENSV RJK, Kattemaa 1941c). Eriosakonna nõupidamisel konstateeriti samuti Kattemaa NSV Liidu vastast spionaaži Saksamaa kasuks. Rängast süüdistusest hoolimata otsustati Kattemaa karistamise asemel hoopis NSV Liidust välja saata (ENSV RJK, Kattemaa 1941d, 16). 22. märtsil 1941 kinnitati ka Eesti NKVDs, et Kattemaa spioneeris Saksamaa kasuks, NSV Riikliku Julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm kordas seda 22. märtsil 1941. aastal aga arvestati sakslaseks osutunud Kattemaa soovi Saksamaale minna. NKVD käskis ta esimese transpordiga Saksamaale saata (sammas, 17–18)

¹ Kattemaa kohta vt ka Hein 2022.

Kattemaa esitas 1943. aastal Saksa okupatsiooni ajal ajalehes Järva Teataja oma-poolse versiooni enda vabastamisest:

Saksa valitsuse esinduse nõudel pidi NKVD andma välja oma ohvri, sest Kattemaa kui endine Saksa Usaldusvalitsuse raamatupidaja oli avaldanud soovi ümberasumiseks Saksamaale. Ta viidi üle keskvanglasse, kus 23. märtsil endine N. Liidu saadik Eestis ja selleaegne N. Liidu rahvakomissaride nõukogu esindaja Tallinnas Botškarev isiklikult oli ära saatmas tšeka kүүsist pääsenud surmakandidaate. (Järva Teataja 1943)²

Pakub huvi, kes olid lisaks Heinele ja Kattemaale ülejäänud sakslastena vabaks lastud mehed. Eerik Heine meenutab nii: „Aprilli lõpus viidi mind Tallinna Patareisse. Sattusin kambrisse, kus oli ees 17 meest, kõik puha prominentsed eesti mehed. Neil oli juba enam-vähem teada, et meid antakse poliitvangidena Saksamaale välja“ (Jõgi 2007, 285). CIA andmebaasist tuleb välja Eesti sõjaväelane, kolonel Paul Bassen-Spiller (1892–1962), kes värvati, aga andis sellest kohe Läände jõudes teada (FOIA 1966b). Bassen-Spilleriga kohtunud isik kõneles CIAle, et teda hirmutati, peksti ja valmistati muul viisil Tartu vanglas ette spioonina Saksamaale saatmiseks. Bassen-Spiller olevat olnud veendunud, et kõik, kes olid venelaste käes vangis ja tahtsid minna Saksamaale, pidid läbi tegema sama protseduuri. Ta nimetas ainult ühe nime, Erich Kattenbergi (eestistatult Kattemaa), imestades seejuures, et venelased tahtsid temasuguse naiivse ja nõrga inimese spiooniks teha (FOIA 1966c).

Baltisakslase Bassen-Spilleri arreteerimismääruse järgi 6. jaanuarist 1941 töötas ta Saksa Usaldusvalitsuses, oli võidelnud Punaarmee vastu Judenitši armees ning osalenud Tartu tööliste demonstratsiooni mahasurumises 1. mail 1924 (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941a). 13. jaanuaril 1941 ülekuulamisel pinniti temalt, miks ta kirjutas Saksamaale ümberasumise avalduse. Bassen-Spiller põhjendas seda sellega, et naine on sakslane, sugulased Saksamaal ning Eestis ei saa tööd leida (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941b). Ta oli nimelt esitanud Saksa Usaldusvalitsusele ümberasumisavalduse 14. detsembril 1940 (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1940).

Bassen-Spiller eitas ülekuulamistel kontrrevolutsioonilist tegevust, spionaaži Saksamaa kasuks jm. 18. märtsil 1941 langetati tema süüasjas otsus, mille järgi ta arreteeriti Judenitši väes Punaarmee vastu võitlemise eest, aga kuna ta oli sakslane, siis tuli ta saata esimese transpordiga Saksamaale (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941c). Paul Bassen-Spiller tegigi 20. märtsil 1941 NKVDle avalduse lubada tal Saksamaale ümber asuda, sest on rahvuselt sakslane (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941d).

2 Sama artikkel ilmus septembris 1943 ka ajalehtedes Meie Maa, Virumaa Teataja, Sakala ja Põhja Kodu.

Eerik Horm versus Eerik Heine: vangistamine 1944 ja põgenemine

Eerik Horm liitus pärast Eestist lahkumist 1941. aasta augustis Saksa armeega ja osales Teises maailmasõjas, aga lähemalt sellest ei kõnelda. Ta langes sõja lõpus 1944. aastal Eestis sõjavangi, viidi Leningradi ja sealt Uuralisse sõjavangilaagrisse, kust ta peagi põgenes. Kui ta koduteel nälginuna leiba varastas, võeti ta uuesti kinni ja saadeti taas vangilaagrisse, kust ta seejärel Eestisse karistust kandma saadeti. 1946. aasta jaanuaris jõudis Horm Tallinna Kopli sõjavangilaagrisse, kust ta samuti peagi põgenes (Viirlaid 1961, 85–252).

Eerik Heine alustas sõjateed politseipataljoni Ostland koosseisus Ukrainas ja lõpetas 1944. aasta suvel 20. Eesti SS-diviisis (ENSV RJK, Heine 1950d). NKVD toimiku andmetel vangistati ta 25. augustil 1944 Punaarmee poolt Tartumaal (ENSV RJK, Heine 1950b, 24) ning põgenes vangilaagrist 1947. aasta kevadel (ENSV RJK, Heine 1950d, 21).

1957. aastal jutustas Heine: „See oli 22. augustil 1944 kui sain Tartu külje all Jänese silla juures lennukipommi plahvatuses nii tugevalt põrutada, et jäin meelemärkusetu venelaste kätte vangi. Meid viidi jalgsi Petseri ja sealt Venemaale, Uurali mägedesse Kiisela laagrisse, kus oli umbes 800 sõjavangi“ (Meie Kodu 1957).

Eerik Horm versus Eerik Heine: vangistamine ja põgenemine 1948

Eerik Horm arreteeriti pärast kaheaastast varjamist uuesti 1948. aastal, sest aitas endisele sõjavangikaaslasele, nüüdsele Tallinna veobaasi autojuhile Maksile uusi dokumente hankida.

Romaanis „Sadu jõkke“ räägib Eerik Horm Maksi dokumentide kaotust järgmiselt:

Maksil oli kalduvus ajada autoga marssivatest punaarmee üksustest võimalikult lähedalt mööda. „Las tunnevad, kuidas surm lõõtsutab!“ ilkus ise, kui sõdurid hüppasid lubamatu kiirusega kihutava veomasina eest kõrvale. Maksile peale oli autobaasi korduvalt kaevatud ja teda hoiatatud. Aga ta lõi käega ja tegi edasi „surmatuult“, kuni ühel päeval juhtus see, mis pidi juhtuma: ta ajas punaarmeele autorataste all surnuks. Maks arreteeriti sealsamas, peksti oimetuks ja saadeti, kui suutis jälle omal jalal tuigerdada, kahe miilitsamehe valve all jaoskonna poole. Teel tegi ta enda täiesti sandiks ja laskis end saatjatel talutada. Ja siis, kui keegi ei osanud paha aimatagi, lendasid miilitsamehed näoli ning arreteeritu kadus lähimast majaksest sisse. Kui märatsevad miilitsionäärid suutsid lõpuks ukse avada, oli Maks tagahoovide kaudu juba tabamatus kauguses. Ta saabus Eeriku juurde, tagaetatav dokumentideta mees. (Viirlaid 1965b, 152)

Eerik Heine eluloos vastab Maksile Ilmar Pallo, kes töötas Tallinna Autoremonditehases Sirp ja Vasar. Pallo sõitis enda sõnul autoga 1947. aasta augustis Tallinnas inimese surnuks, ta ise viidi aga hoopis Tallinna Linna Polikliinikusse. Selle intsidendi käigus läksid dokumendid kaduma ning ta pidi hakkama end varjama, kuna kartis karistust avarii eest. Ilmar Pallo tädi Hilda Grünbaum tundis Eerik Heinet, illegaalsete doku-

mentide järgi Priit Põltsamaad, kes lubas aidata Pallol uusi dokumente saada (ENSV RJK, Heine 1950a, 106).

Eerik Hormi loos on Maksile dokumentide hankimises üks võtmefiguur Arvi Kikas:

Õnneks leidis Maksil endal Tallinna miilitsas arvukalt tuttavaid. Ta oli mitmetega koos seltsimehelikult napsitanud ja aidanud realiseerida nende konfiskeerimise nime all röövitud kaupa. Sõbrad mõtlesid ja kombineerisid ning esitasid oma kava: Maks pidi esinema metsast väljuva endise sõdurina, kelle kohta maksis amnestiaseadus. Väljatuleku kohaks määrati Viljandi, kus teda peale fiktiivset ülekuulamist pidid ootama dokumendid. Eerikule ei meeldinud lugu üldse. Aga Maks usaldas oma sõpra Arvi Kikast, kes näis olevat kogu mängu lavastaja. Kikas oli kuidagi teeseldult ülisõbralik ja lipitsev, mustad juuksed ja tõmmu nägu õlised, keha valvsusest küürus nagu hiirt jälgival kassil. Endine Eesti armee leitnant, nagu ta ise saladusena avaldas; joomise ja võltsimise pärast sõjaväest kõrvaldatud, mille jättis avaldamata. Uued dokumendid läksid Maksile maksma neli tuhat rubla ja nad sõitsid kolmekesi Viljandisse. Eerik oli kaasas Maksi palvel, sest ka viimane ise oli hakanud milleski ebalema. Kikas tundus liiga tihedalt olevat seotud MVD-ga.³ (Viirlaid 1965b, 152–153)

Teine võtmetegelane dokumentide saamisel on romaanis „Sadu jõkke“ Viljandi MVD kolonel Nikolai Spemakov, kelle pool Maks, Horm ja Kikas pummeldasid: „Peost võtsid osa veel kaks MVD ohvitseri, kes oma ülemuse armulikkust kasutades jõid viina suurte klaasidega nagu vett. Kikas karjus vaimustusest elagu võimsale Nõukogude Liidule, Eesti sotsialistlikule isamaale ja generalissimus Stalinile“ (Viirlaid 1965b, 154).

Viirlaiu romaani Arvi Kikas kannab Eerik Heine eluloos nime Juhan Kikka, kes hankis oma võõraspoja Oskar Tõnissoni palvel Ilmar Pallole uusi dokumente. Juhan Kikka väitel kohtus ta Tallinna Sõjakomissariaadis juhuslikult major Stepan Vorobeiga Viljandi Sõjakomissariaadist, kes lubas selles küsimuses aidata (ENSV RJK, Heine 1948c, 75–76). Vorobei kinnitusel küsis Kikka 24. jaanuaril temalt nõu, kuidas saaks üks Viljandi maakonnas elav tuttav sõjaväepileti, ning ta lubas selgitada, kelle poole Viljandi Sõjakomissariaadis pöörduda (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948, 33). Ilmar Pallo väitel külastas Eerik Heine teda Türil kaks korda, teatades 6. veebruari kohtumisel, et uusi dokumente võib saada 12. veebruaril (ENSV RJK, Heine 1948b, 98).

Juhan Kikka, Ilmar Pallo ja Erik Heine sõitsidki 12. veebruaril Tallinnast rongiga Viljandisse. Kuna Stepan Vorobei oli aga haige, mindi liitri viinaga tema juurde koju (ENSV RJK, Heine 1948a). Ka Vorobei tunnistas 12. veebruaril toimunud joomingut koos Kikka, Pallo ja Heinega, kes end Priit Põltsamaaks nimetas. Vorobei pidi raha eest aitama dokumente saada (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948, 33).

³ Ilmselt mõeldud siseministeeriumi (vene k *Министерство внутренних дел*).

Romaanis hakkab Maks kokkulepitud ajal kartma miilitsajaoskonda minekut, aga Eerik Horm on julge mees ja otsustab ise minna:

Imelikul kombel muutis teise pinge Eeriku rahulikuks. Mingisugune tühjus ja tundetus laskusid ta üle. Ta vahtis kellaosuteid, mis nihkusid lähemale tunnile, mil Maks pidi minema miilitsajaoskonda uusi dokumente vastu võtma.

Järsku pahvatas kaaslane:

„Eerik, mina sinna ei lähe!“

„Soo!“ vahtis see teda imestades.

„Ma ei saa minna. Ei saa, noh! Vaata mu käsi, näe, värisevad, saatan! Iga sõrm kämbla küljes. Kirjuta nendega allkirja või midagi – sullepea kukub tõtsti põrandale. Mina ei lähe!“

Eerik vihastas.

„Nüüd sa siis ütled seda! Segane! Nagu varem ei olnud aega sellele jampsile mõelda. Ma kutsusin sind metsa – sinna sa ei julgenud tulla. Mille eest sa oma higi ja vaevaga kombineeritud neli tuhat rubla sellele pakmaole siis värvli vahele toppisid? Ainult naljaks! Või ainult viinasolgi ja kaaviari eest! Jäta lapsejutt, paberid tuleb nüüd ära tuua.“

„Mitte mina!“ oigas Maks.

„Siis mina ise!“, pahvatas Eerik. „Siis lähen toon mina need ise ära!“ (Viirlaid 1965b, 135)

Horm aga äratub kahtlusi ning peab näitama oma ballettmeister Priit Põldmaa nimele väljaantud isikutunnistust:

Eerik viskas isikutunnistuse ballettmeister Priit Põldmaa nimega lauale. Punapea muutus sellest taltsamaks, kuid hüples, nagu oleks põrand ta all hakanud vajuma. Kogunud tšekistil ei kestnud segadus kaua.

„Võltsitud! Tunnistus on võltsitud!“

Ka vasikanäoline kolonel oli püsti tõusnud ja käratas:

„Mis tsirkust sa siin teed, kui sul on juba paberid taskus? Keda sa tahad oma metsast tulnu jutuga tõgada?“ Ta silmamunad kuulusid nüüd härjale, öisest joomingust punetavad ja pungil. „Ütle, kes sa oled?!“

„Priit Põldmaa,“ vastas Eerik rahulikult.“ (Viirlaid 1965b, 157)

Eerik Horm arreteeritakse. Kuigi ta otsitakse läbi („treenitud väledusega sorisid tšekistide käed ta taskutes, hõlmade all kubemes“), ei avastata Hormi „kõhukoopas“ laetud relva, mis võimaldab tal põgeneda (Viirlaid 1965b, 157–156).

Erinevalt romaanist oli Heine Viljandi Sõjakomissariaadis koos Pallo ja Vorobeiga, kust nad saadeti ENSV Riikliku Julgeolekuministeeriumi (venekeelne lühend MGB) Viljandi jaoskonda. Pallolt võeti ära sõjaväepileti ostmiseks mõeldud 2300 rubla (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948) ja ta kandis surmaga lõppenud avarii eest kaheaastast

vanglakaristust aastatel 1948–1950 (EKP Põltsamaa RK 1953, 4). Viljandi Sõjakomissariaadi major Stepan Vorobei sai noomituse kommunistliku partei liikmekaardile kandmisega joomingu eest hiljem bandiitideks osutunud meestega (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948, 35).

Eerik Heine põgenes, aga seoses temalt ära võetud Priit Põltsamaa dokumentidega (ENSV RJK, Heine 1950b) vahistati kohe, 13. veebruaril 1948 teatris Vanemuine töötanud tõeline Priit Põltsamaa (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948c, 38).

Põltsamaalt küsiti ülekuulamisel 17. veebruaril, kus asub tema pass (välja antud 2. juunil 1945) ja sõjaväepilet nr 009551. Põltsamaa tunnistuse kohaselt müüs ta oma passi ja sõjaväepileti tuhande rubla ja 8 liitri piirituse eest kolleegile Enn Valdrele, kes vajab neid oma sugulasele Eerik Heinele (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948a, 17p–18). Valdre tunnistas samuti, et ostis Põltsamaalt dokumendid ja andis need 1947. aasta jaanuaris end Nõukogude võimuorganite eest alates 1944. aastast varjavale Eerik Heinele (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948b, 20).

Arhiividokumendi järgi oli Põltsamaa tõesti taotlenud 1947. aasta kevadel uut sõjaväepiletit, kuna kaotas selle (kehtiv kuni 1. jaanuarini 1948) ajavahemikus 1. märtsist 25. aprillini (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1947a). See dokument, täpse nimetusega „Ajutine tunnistus (sõjaväepileti asemel) nr 009551, kehtivusega kuni 1. jaanuar 1948“ (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1947b) võetigi Heinelt ära. Seega said Heinele sarnaselt Hormiga küll tõepoolest saatuslikuks valedokumendid, aga Heine läks miilitsajaooskonda teadlikult kehtetute dokumentidega, mis loomulikult äratasidki kohe tähelepanu. Seejuures on Heine ise hiljem väitnud, et ta valmistas ise valedokumendid oma valedokumentide vabrikus (Jõgi 2007, 294).

Heine minek sõjakomissariaati võõraste aegunud dokumentidega andis ajendi Priit Põltsamaa ja hiljem Enn Valdre arreteerimiseks, aga neid süüdistati hoopis Saksa okupatsiooni aegses tegevuses poliitilises politseis. Meestele mõisteti 21. mail 1948. aastal karistuseks 25 aastat vangistust ja 5 aastat asumist (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948c, 38–39) ja nad saadeti Mordva ANSVs asuvasse Dubravlagi (Õispuu 1996, 413, 591).

Eerik Horm versus Eerik Heine: vangistamine 1950

Romaanis „Kustuvad tuled“ arreteeritakse Eerik Horm 1950. aasta juulis Tallinnas laulupeol. Nimelt on ta tulnud ta pealinna, et teha ettevalmistusi Karjala kaudu Läände põgenemiseks (Viirlaid 1965a, 13–22). Temalt võetakse läbiotsimisel ära järgmised esemed:

Rahakott valepassiga visatakse lauale. Järgneb raha – mõned Vene tsaariaegsed kuldmündid, taskunuga ja sigaretid. Kõik, mis mu taskutes leidub. Higi nõriseb kaenlaaukudes, see on külm ja nõrkust tekitab. Püstol!? Tunnen oma truu kaaslaste kõrvetavat pitsitust. Püstol – mu päästja või hukatus. Olukorras, nagu

ma viibin, saab see mind vaevalt päästa. Väledad näpud libisevad kubemes, kaenlaaukudes ja vandumise saatel, mis lööb segi kõik loogilised laused nende suus, kistakse mu kõhukoopast relv välja. (Viirlaid 1965a, 19)

Eerik Heinelt võeti 22. juulil 1950 arreteerimisel ära pass Helmut Helenurme nimele, püstol padrunitega, kell, peenraha 1 rbl 78 kop, kollasest metallist 2 münti, valest metallist mündid, 2 sõrmust kollasest metallist, ühele graveeritud „LW 19. I 14“ ja teisel monogramm „MR“, laulupeo pilet, sigaretid Priima, rongipilet Tamsalust Tallinna jm (ENSV RJK, Heine 1950c, 9p).

Eerik Hormilt nõutakse esimesel ülekuulamisel tema õiget nime, aga hoolimata peksust Horm seda ei ütle:

Esitan kõik andmed oma valepaberite alusel. See vältab umbes pool tundi, siis äigab major raevuka löögiga laua enese ees puhtaks. Tindipotid, sullepead ja paberilehed paiskuvad mööda põrandat laiali. Ta nägu on vihast tumelilla. Rusikas raksatab lauaplaadile. „Valetad, koer! Valetad! Valetad! Iga sõna, sa äraneetud!“ röögib ta, kuna teise kahe sõimamine käib koorina kaasa. Vandeid ja sülg pursates venib major mu ette. Ta haarab niiske kämbлага mu ninast ning taob mu kukalt vastu seina. Tal on looma jõud. „Ära! Tagasi – kuuma!“ ähib ta viimaks. „Ilma toidu ja veeta, ilma peldikus käimata! Mõttele järele, mis sa tuled meile haukuma, koer!“ (Viirlaid 1965a, 24–26)

Eerik Heine tunnistas erinevalt Eerik Hormist esimesel ülekuulamisel 22. juulil 1950 esimese küsimuse „Õelge oma õige nimi!“ peale, et ta on Erik Oskari p Heine. Valepassi Helmut Juhani p Helenurme nimele varastas ta 1949. aasta veebruaris Tallinn-Petseri rongis magavalt kupeekaaslaselt (ENSV RJK, Heine dat.-ta, 22). Kui Eerik Horm kedagi ei reetnud, siis Heine rääkis 22. juulil 1940 avameelselt mitmetest teda aastatel 1947–1950 abistanud inimestest. Nii varjas Heine end 35-aastase Emilie Kuke juures Kõdekülas Järvamaal märtsini 1949, mil Kukk ära küüditati (ENSV RJK, Heine 1950b, 34p). Emilie Kukk (s 1909) saadeti nimelt 8. oktoobril 1949 asumisele Krasnojarski kraisse, kust ta vabanes 1956. aastal (Õispuu 1999, 230). Heine kõneles, et ta varjas end Tallinnas 18.–19. juulil Karl Sanderi (20. SS-diviisi võitluskaaslase) ning 21. juulil Konstantin Treffneri (endise koolidirektori) juures (ENSV RJK, Heine 1950b, 31). Heine rääkis Sanderile, oma väidetavale võitluskaaslasele 20. diviisist, plaanist NSV Liidust põgeneda. Heine väitel olnud Sanderi näost näha, et ta oli selle üle rõõmus (ENSV RJK, Heine 1950d, 37). Karl Sanderi ei teadnud enese väitel Heine varjamisest midagi (ENSV RJK, Heine 1950g, 139). Konstantin Treffner ei teadnud samuti Heinest suurt midagi, tunnistades küll, et viimane oli 1950. aasta juulis oma musta portfelli tema korterisse toonud (ENSV RJK, Heine 1950f, 132p–137).

Eerik Hormi loos huvitab ülekuulajaid ainult metsavendluse teema, millest Horm aga ei räägi suurt midagi:

Major pinnib üha metsavenna ajajärku. Kuidas – neli aastat metsas ega puutunud kokku bandiitidega?! Nõukogude sõdurid ei tohi metsadele üldse ligineda, kui juba püssid pauguvad vastu, ja tema ei tea millestki! Räägin, et ma ainult vahel harva läksin metsa peitu, kui mujal oli jalgealune kuum. Käin lihtsalt heinaküünides magamas. Enamiku aega veetsin küldes või linnades, kus hangeldasin mitmesuguste artiklitega. (Viirlaid 1965a, 35)

Eerik Heine 1950. aasta ülekuulamisprotokollides olid põhiteemad hoopiski Heine vangistamised ja põgenemised, vabastamine 1941. aastal sakslasena, teenimine Teise maailmasõja ajal Saksa armees ja sealt põgenemine, Priit Põltsamaalt dokumentide ostmine. Heine süüdistuskokkuvõte 2. veebruarist 1951 on järgmine: Heine arreteeriti 1940. aastal nõukogudevastaste hüüete pärast Tartus tööliste demonstratsiooni ajal ja saadeti sakslasena 1941. aasta aprillis Saksamaale; Heine oli 1941–1944 Saksa armee teenistuses, Eesti SS Leegionis; Heine võeti 1944 kinni, põgenes 1947 (ENSV RJK, Heine 1951, 167–168). Talle mõisteti 10-aastane vanglakaristus ja ta saadeti Kargpollagi. Eerik Horm jõudis viimasesse, Potma laagrisse 28. veebruaril 1956 (Viirlaid 1975, 135) ja saadeti sealt novembri alguses saksa vangina Moskvasse (samas, 220–221). Eerik Heine saadeti Dubravlagist Moskvasse repatrieerumiseks välismaale 13. novembril 1956 (ENSV RJK, Heine 1957, 175). Dubravlagi süsteemi üks laager asus ka Potmas.

Lõpetuseks

Kas Eerik Hormi lugu on Eerik Heine elulugu? Eerik Heine mälestuskatked kinnitavad seda versiooni (nt Meie Kodu 1957; Vaba Eestlane 1957; Jõgi 2007; Heine 2009), NKVD allikad (protokollid, dokumendid) lükkavad selle väite ümber.

Need on eri liiki allikad. Mälestustes jäädvustatakse infot tagantjärele oma eluloo koostamiseks või ajaloo rekonstrueerimiseks. Dokumentides jäädvustatakse infot faktide tõendamiseks, mõeldud kasutamiseks üksikisikule või institutsioonile. Protokollides jäädvustatakse infot otsustusprotsessi tõendamiseks ja need on mõeldud institutsioonile. NKVD hankis eri meetodeid (meelitamist, piinamist jm) kasutades fakte, mille põhjal eelkõige süüdi, mitte õigeaks mõista.

Süüdimõistetute karm karistamine on totalitaarsete režiimide vägivald poliitika tüüpiline võte. Ka nõukogudevastase organiseeritud tegevuse eest karistati 1940–1941 väga karmilt (vt lähemalt Niitsoo 2001). Muinasjutulise „õnneliku lõpuna“ saatis NKVD Eerik Heine *versus* Eerik Hormi 1941. aastal nn saksa ümberasujana Eestist Läände ilma vastuteenete kohustuseta, kuigi Heine võttis omaks 1. septembril 1940. aastal planeeritud relvastatud ülestõusu ettevalmistamise. Kõlab uskumatuna, et NKVD „premeeris“

sellise süüteo eest vabana Läände saatmisega. Samamoodi ei jätnud NKVD ellu sellise spionaažisüüdistusega inimesi nagu Erik Kattemaa. Kolmas seni teada olev 1941. aasta kevadel NKVD poolt vabastatud mees, baltisakslasest kolonel Paul Bassen-Spiller tunistas Läänes kohe oma värbamise üles.

Eerik Heine *versus* Eerik Hormi teisedki vabanemised NKVD haardest on muinasjutulised. Nii näiteks räägib Heine 1948. aastal Viljandis põgenemisest sarnaselt Hormiga:

Siis pandi mind alla arestikambrisse. Otsiti küll läbi, aga nii lohakalt, et püstolit ei leidnud. Ma olin vanasti rinnakas poiss, rind oli alati ees ja mul oli kõhu peal parabellum. Seda nad ei leidnud, kui mind kambrisse pandi. Siis ma vaatasin, et siit tuleb ära minna, ei ole midagi teha. Üks valvur oli sees ka, püssiga. Üks teine eesti poiss oli samuti sääl vangis. Küsisin valvurilt luba suitsetamiseks. Hakkasin suitsu ja tikke otsima, haarasin püstoli ja panin talle nina alla, et ole nüüd vakka. (Jõgi 2007, 292)

Parabellum on päris suur relv ja lihtsalt niisama kõhu peal või mehe rindade (!) all ei püsi, veel vähem on tõenäoline, et sellise kuju ja suurusega relv ei ole avastatav läbiotsimisel. Seejuures läks Eerik Heine julgelt võõraste aegunud dokumentidega tagajärgi kartmata 1948. aasta veebruaris Viljandis julgeolekuasutusse, et surmaavarii eest varjavale tavakodanikule (mitte metsavennale!) uusi dokumente saada. Seetõttu arreteeriti talle oma dokumendid müünud Priit Põltsamaa ja dokumente hankida aidanud Enn Valdre.

Vabadusvõitlejast romaanikangelane Eerik Horm on loodud eri inimeste lugudes esinenud detaile kirjanduslikult kokku komponeerides. See ei ole Eerik Heine elulugu. Eerik Heine kui vabadusvõitleja kuvand hakkas meedias tema mälestuste põhjal kujunema kohe alates tema teisest Läände pääsemisest 1956. aastal. Endiselt jääb aga õhku küsimus: „Kes oli tegelikult Eerik Heine?“

Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi projekti „Eesti kultuuri arengumustrid“ (EKKD-III2) ja Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad“ (EKM 8-2/22/1) raames.

Allikad

EKP Põltsamaa RK 1953. „Pallo, Ilmar Jaani p. Ilmar Pallo isiklik leht kaadrite arvestuseks.“ – EKP Põltsamaa Rajoonikomitee. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.3716.25.12.

ENSV RJK, Bassen-Spiller = „BASSEN-SPILLER Paul Stefan (1892).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.130SM.1.1622:

———. 1940. „Saksa Usaldusvalitsuse tõend, 14.12.1940.“

———. 1941a. „Paul Bassen-Spilleri arreteerimismäärus 06.01.1941.“

———. 1941b. „Paul-Bassen Spilleri ülekuulamisprotokoll 13.01.1941.“

———. 1941c. „NKVD otsus Paul-Bassen-Spilleri süüasjas 18.03.1941.“

———. 1941d. „Paul-Bassen-Spilleri avaldus NKVD-le 20.03.1941.“

ENSJ RJK, Heine = „HEINE Erik Oskar (1919).“ – ENSJ Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.130SM.1.1620-1:

———. 1940. „Erik Heine ülekuulamisprotokoll 10.09.1940.“

———. 1941. „NKVD otsus Erik Heine süüasjas 18.03.1941.“

———. dat.-ta. „Erik Heine ülekuulamisprotokoll.“

ENSJ RJK, Heine = „HEINE Erik Oskar (1919).“ – ENSJ Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.129SM.1.23607-1-2:

———. 1948a. „Ilmar Pallo ülekuulamisprotokoll 13.02.1948.“

———. 1948b. „Ilmar Pallo ülekuulamisprotokoll 17.02.1948.“

———. 1948c. „Juhan Kikka ülekuulamisprotokoll 15.02.1948.“

———. 1950a. „Hilda Grünbaumi ülekuulamisprotokoll 22.02.1950.“

———. 1950b. „Erik Heine ülekuulamisprotokoll 22.07.1950.“

———. 1950c. „Erik Heinelt ära võetud esemete nimekiri 22.07.1950.“

———. 1950d. „Erik Heine arreteerimismäärus, 24.07.1950.“

———. 1950e. „Tartu Linna Perekonnaseisuaktide Büroo teatis 17.11.1950.“

———. 1950f. „Konstantin Treffneri ülekuulamisprotokoll 25.12.1950.“

———. 1950g. „Karl Sanderi ülekuulamisprotokoll 25.12.1950.“

———. 1951. „Erik Heine süüdistuskokkuvõte 02.02.1951.“

———. 1957. „Dubravlagi MVD teatis, 21.09.1957.“

ENSJ RJK, Kattemaa = „KATTEMAA Erik Martin (1891).“ – ENSJ Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.130SM.1.1632-1-2:

———. 1941a. „Erik Kattemaa arreteerimismäärus 06.01.1941.“

———. 1941b. „Erik Kattemaa avaldus 09.01.1941 NSV Liidu Siseasjade Komissarile.“

———. 1941c. „Erik Kattemaa süüdistuskokkuvõte 27.02.1941.“

———. 1941d. „NSVL NKVD otsus Erik Kattemaa süüasjas.“

———. dat.ta. „Erik Kattemaa ankeet.“

ENSJ RJK, Põltsamaa ja Valdre = „PÕLTSAMAA Priit Karl (1919). VALDRE Enn Priidik (1912).“ – ENSJ Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.129SM.1.1255-1-2:

———. 1947a. „Priit Põltsamaa avaldus Tartu Linna Sõjaväearvestuslaua ülemale.“

———. 1947b. „Priit Põltsamaa Ajutine tunnistus (sõjaväepileti asemel).“

———. 1948a. „Priit Põltsamaa ülekuulamisprotokoll 17.02.1948.“

———. 1948b. „Enn Valdre ülekuulamisprotokoll 20.02.1948.“

———. 1948c. „Valdre ja Põltsamaa kohtuotsus, 21.05.1948.“

ENSV RJK, Sarv = „SARV Eduard Jaan (1921).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.129.SM.1.2154-1:

———. 1940a. „Süütõendis ENSV vastu, Eduard Jaani p Sarv, 26.08.1940.“

———. 1940b. „Eduard Sarve ülekuulamisprotokoll, 10.09.1940.“

———. 1940c. „Eduard Sarve ja Eerik Heine ühine ülekuulamisprotokoll, 27.09.1940.“

———. 1940d. „Eduard Sarve ülekuulamisprotokoll 30.11.1940.“

———. 1941. „Eduard Sarve süüdistuskokkuvõte 14.04.1941

FOIA (Freedom of Information Act Electronic Reading Room). 1966a. [CIA Eerik Heine kogu.] <https://www.cia.gov/readingroom/search/site/Eerik%20Heine>. Vaadatud: 6. detsember 2023.

———. 1966b. [Intervjuu Ilmar Veskimetsaga, 7.11.1966.] https://www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE%2C%20ERIK%20%20VOL.%205_0005.pdf. Vaadatud: 13. detsember 2023.

———. 1966c. „Miscellaneous Information. Subject: Col. Bassen-Spiller, who reportedly was recruited by Soviets in 1941.“ https://www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE%2C%20ERIK%20%20VOL.%205_0008.pdf. Vaadatud: 13. detsember 2023.

Grabbi, Hellar. 2007. „Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romaanid.“ – *Looming* 1: 112–124.

Saksa kodakondsuse taotlejate toimikud. 1942. „Heine, Oskar-Karl.“ – Saksa kodakondsuse taotlejate toimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-211.1.228.

Hein, Karl. 2022. „Eesti loomakaitse liikumine sõdadevahelisel perioodil. Erich Kattenbergi tegevus.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. Keskkondluse erinumber, Toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür, 47–67 <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22106>.

Heine, Eerik. 2009. „Tunnistus komisjonile.“ – *Kultuur ja Elu* 1: 58–61.

Jõgi, Mall. 2007. „Eerik Heine. Võitlus lõpuni.“ – *Kõnelesid. Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006*, 280–314. Tallinn: Tänapäev.

Järva Teataja. 1943. „Vahialusena NKVD vanglas Tallinnas. Endise Loomakaitse Liidu esimehe E. Kattemaa okastee läbi NKVD piinakambrite.“ 23. september.

Kaasik, Peeter. 2023. „Legendi looja. Eerik Heinest ja metsavennalegendist.“ – *Akadeemia* 35 (2): 198–238.

Liivik, Olev ja Triin Tark. 2016. „Okupeeritud Eestist Saksa Reich'i: täiendusi 1941. aasta järelümberasumise uurimisse.“ – *Tuna* 2: 58–70.

Meie Kodu. 1957. „Metsavend Eestist jutustab.“ 9. mai.

Niitsoo, Viktor. 2001. „Relvastamata vastupanu.“ – *Tuna* 1: 22–33; 2: 31–38; 3: 48–56; 4: 32–37; 5: 86–94.

Riigi Teataja. 2002. „Riiklike autasude andmine. Vastu võetud 04.02.2002 nr 97.“ <https://www.riigiteataja.ee/akt/163562>.

Roosaar, Kaarel. 1941. „ELKNÜ-sse astumise avaldus.“ – ELKNÜ Keskkomitee. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.31.1.2916.

Tonts, Ülo. 2008. „Arved Viirlaid.“ – *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*, toimetanud Piret Kruspere, 183–185. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Uus Eesti. 1939. „Luuakse „Saksa Usaldusvalitsus“. 16. oktoober.

Vaba Eestlane. 1957. „13 aastat Eesti metsades ja Siberi sunnitöölaagrites.“ 24. aprill.

Viirlaid, Arved. 1961. *Vaim ja ahelad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1965a. *Kustuvad tuled*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1965b. *Sadu jõkke*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1974. *Kes tappis Eerik Hormi?* Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1975. *Surnud ei loe*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat. 1948. „Koosoleku protokoll 06.04.1948.“ – Viljandi Rajooni Sõjakomissariaadi parteialorganisatsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.8500.1.546.

Õispuu, Leo, koost. ja toim. 1996. *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*. Kõide 1 = *Political arrests in Estonia 1940–1988*. Volume 1. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.

———, koost. 1999. *Küüditamine Eestist Venemaale: märtsiküüditamine 1949*. 2. osa = *Deportation from Estonia to Russia: deportation in March 1949*. Volume 2. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.

Anu Raudsepp – PhD, TÜ ajaloo didaktika kaasprofessor ja Eesti Kirjandusmuuseumi erakorraline vanemteadur. Ta uurib esiteks erinevaid Eesti 20. sajandi kultuuriloo (haridus, kirjandus, tsensuur, õiguse kirik) teemasid. Teiseks tema teadustöö põhivaldkonnaks on ajaloodidaktika, milles ta keskendub humanitaarvaldkonna õpikute analüüsile. Kolmandaks uurimisvaldkonnaks on tal viimastel aastatel kujunenud sisejulgeoleku ajalugu (siseministeerium, piirivalve, politsei).

E-post: anu.raudsepp[at]ut.ee

The story of Eerik Horm, the hero of Arved Viirlaiu's novel, versus the life of Eerik Heine

Anu Raudsepp

Keywords: resistance struggle in Estonia, Soviet repressions, Arved Viirlaid, Eerik Heine, refugee literature

Arved Viirlaid (1922-2015), who took part in the Second World War, escaped from Soviet-occupied Estonia to the West in autumn of 1944. His contribution as a refugee writer is the narration of Estonians' post-war armed resistance in occupied Estonia and Siberian prison camps. Eerik Horm became the protagonist of Viirlaiu's works, and he wrote about him in the novels "Vaim ja ahelad (1961), "Kustuvad tuled" (1965a), "Sadu jõkke" (1965b), "Kes tappis Eerik Hormi?" (1974) and "Surnud ei loe" (1975). Eerik Heine (1919-2008), an Estonian who told him about his life during and after the Second World War, served as a role model for the writer.

Because of his novels, Eerik Heine's life story has been much talked about. Some of the Estonian exiles abroad, led by the soldier Alfons Rebas' and the chairman of the Estonian Freedom Fighters' Association Jüri Raus, did not believe Eerik Heine's version of escaping from imprisonment from Russia to the West. Even according to the CIA, Heine was a KGB agent sent to the West from the Soviet Union. From 1964 to 1971, a trial was held in the USA on the Heine case, however, no definitive truth was revealed.

Both the fictional character Eerik Horm and his alleged prototype Eerik Heine joined the resistance movement in the summer of 1940, when Estonia was occupied by the USSR. On the basis of the present information, it can also be hypothesised that the NKVD itself, with the help of its collaborators, may have organised a "resistance group", which used provocations to control the minds of young people and find potential opponents of the Soviet regime.

The parents of the hero of the novel, Eerik Horm, left Estonia as so-called German emigrants, which is why he too was released from the NKVD in the spring of 1941. Eerik Heine's parents were indeed allowed to leave Estonia for Germany in 1941 as subsequent immigrants. On March 18, 1941, the NKVD also decided to send Eerik Heine to Germany on the first outgoing transport, as his parents had been allowed to resettle in Germany. The NKVD made such a decision despite the conclusion of the NKVD investigation that Heine had organised a youth organisation with the aim of overthrowing Soviet rule in Estonia.

After leaving Estonia in August 1941, Eerik Horm joined the German army and took part in the Second World War, although no further details are provided. Eerik Heine started his military career with the Ostland police battalion in Ukraine and graduated in the summer of 1944 with the 20th Estonian SS-Division. He was allegedly imprisoned on August 25th 1944 and sent to a prison camp in Siberia, from where he escaped and returned to Estonia. There is no documented evidence of this.

After two years in hiding, Eerik Horm was arrested again in 1948 in Viljandi for helping his former war-prisoner Maks, now a truck driver in Tallinn, to obtain new documents. Horm himself had false documents in the name of Priit Põldmaa. In Eerik Heine's biography, Ilmar Pallo, who worked at the Tallinn Car Repair Plant, was the inspiration for Maks. According to Pallo, he killed a man with his car in Tallinn in August of 1947, but was taken to the Tallinn's Polyclinic instead. In the course of the incident,

some documents went missing and he had to go into hiding for fear of being punished for the accident. Eerik Heine helped him get new documents and for which he went to the Viljandi Military Commissariat. To prove his identity he used the Priit Põltsamaa's documents. Heine was arrested, but he managed to escape. The real Priit Põltsamaa was also soon arrested and sentenced to 25 years in prison.

Eerik Horm and Eerik Heine were both arrested in Tallinn in July 1950 at the National Song Festival. While Horm, the hero of the novel, did not betray his companions, Heine spoke openly already at his first interrogation on July 22nd 1940 about several people who helped him between 1947 and 1950. In Eerik Horm's story, the interrogators were only interested in the issue of the Estonian partisan uprising, which Horm said almost nothing about. Both Horm and Heine were released from the prison camp in the autumn of 1956 and sent to the West as "Germans".

Anu Raudsepp – Associate Professor of History Didactics at the University of Tartu and Extraordinary Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. She primarily researches various themes of Estonian 20th century cultural history such as education, literature, censorship, the Orthodox Church, etc. Her second main area of research is historical didactics, where she focuses on the analysis of humanities textbooks. In recent years, her third area of research has been the history of internal security (Ministry of the Interior, Estonian Police and Border Guard).

E-mail: [anu.raudsepp\[at\]ut.ee](mailto:anu.raudsepp[at]ut.ee)